

Мүрсәлім Г.О.
Alikhan Bokeikhan University
Қазақстан, Семей
e-mail: erowkan@mail.ru

ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ АРХЕТИПТЕР

Аңдатпа. Бұл мақала, еуропалық, орыс және қазақстандық ғылымдағы архетиптік константтарды зерттеуге арналған жұмыстарды теориялық тұрғыда сараптай отырып, түркі, атап айтқанда қазақ мифологиясына қатысты екі аңыздың тұтас талдауын жүргізуді мақсат етеді: музыкалық аспап – қобызының алғашқы жасаушысы Коркыт және ақын Асан Қайғы туралы аңыздар. Мұқият талдауға ұшыраған архетиптер қатарында туу, өлім, өнер, қарт – дана, жол және басқа да архетиптер бар, олар бір жағынан ұлттың адам мен әлем туралы түсініктерін бейнелесе, екінші жағынан адамзаттың даму тарихын көрсетеді.

Аталған аңыздарды типологиялық талдау олардың мазмұндық өзегіндегі ортақтықты көруге мүмкіндік берді: екі кейіпкер де «уәде етілген жерді» іздеп, одан да көп нәрсені табады – халыққа сөз бен музыка өнері арқылы қызмет ету және осы арқылы рухани қайта туылу мен мәңгілік өмірге жету.

Тірек сөздер: мәдениет, әдебиет, мифология, архетип, аңыз, руханилық, сюжет, мотив.

Мурсалим Г.О.
Alikhan Bokeikhan University
Қазақстан, Семей
e-mail: erowkan@mail.ru

АРХЕТИПЫ В КАЗАХСКИХ ЛЕГЕНДАХ

Аннотация. Настоящая статья, подвергая теоретическому осмыслению имеющиеся в европейской, русской и казахстанской науке работы, посвященные проблемам исследования архетипических констант, ставит целью целостный анализ двух легенд, относящихся к тюркской, в частности, казахской, мифологии: о первом создателе музыкального инструмента – кобыза Коркыте и певце Асане Кайгы. Скрупулезному анализу подвергаются архетипы рождения, смерти, искусства, старика – мудреца, дороги и другие, воплотившие национальные представления о человеке и мироустройстве, с одной стороны, и отразившие длительный опыт человечества, с другой.

Типологический анализ названных легенд позволил увидеть общее в их содержательном ядре: оба героя в поисках «земли обетованной» находят нечто большее – духовное возрождение через служение искусством слова и музыки своему народу и обретение через это бессмертия.

Ключевые слова: культура, литература, мифология, архетип, легенда, духовность, сюжет, мотив.

Mursalim G.O.
Alikhan Bokeikhan University
Kazakhstan, Semey
e-mail: erowkan@mail.ru

ARCHETYPES IN KAZAKH LEGENDS

Abstract. This article, theoretically analyzing works dedicated to archetypical constants in European, Russian, and Kazakh science, aims to provide a holistic analysis of two legends from Turkic, specifically Kazakh, mythology: the legend of Korkyt, the first creator of the musical instrument, the kobyza, and the legend of the poet Asan Kaiygy. The archetypes of birth, death, art, the wise elder, the journey, and others are meticulously analyzed, which, on the one hand, embody national concepts of humanity and the structure of the world, and on the other hand, reflect the long history of human development.

The typological analysis of these legends reveals commonalities in their core content: both heroes, in search of the «promised land» find something greater-spiritual rebirth through serving their people with the arts of words and music, and, through this, achieving immortality.

Keywords: culture, literature, mythology, archetype, legend, spirituality, plot, motif.

Кіріспе. Қазіргі әдебиеттану саласында тек әлем әдебиетіндегі архетиптік сюжеттерге ғана емес, сонымен қатар «архетип» ұғымының өзіне де қызығушылықтың артқаны байқалады. Бұл жағдайды көптеген зерттеушілер «шынайы емес, тек шартты түрде бар мифологиялық образ» деп санаған.

Бұл жұмыстың мақсаты - түркі мифологиясында кең таралған аңыздар мен қазақтың ортағасырлық әдебиетінде өз көрінісін тапқан архетиптерді зерттеу, әсіресе Қорқыт пен хан кеңесшісі, жырау Асан Қайғының өмірі мен шығармашылық жолы қарастырылады.

Айта кетсек, «архетип» сөзі грек тілінен алынған екі түбірден құралған: arche - «бастау» және typos - «үлгі», яғни оның мағынасы «первообраз», «праформа», «бастапқы тип» деп анықталады. Әдетте архетиптер деп мифтер, ертегілер мен басқа да көркем қиял өнімдерінің негізінде жатқан бастапқы, негізгі бейнелер мен мотивтер деп түсінеміз. Архетиптер символдық мәнге ие, олар кең ауқымды, жиі көп мағыналы метафоралар болып табылады.

Архетип ұғымын 1919 жылы швейцариялық ғалым К.Г. Юнг «Инстинкт және бессознательное» мақаласында енгізген болатын. Ол бейсаналылықта екі негізгі қабатты ажыратқан: жеке бейсаналылық, ол нақты адамның өмірлік тәжірибесінен өз мазмұнын алады, және ұжымдық бейсаналылық, оның мазмұны мұраға қалатын және белгілі бір биологиялық түрдің өкілдерінде әмбебап болып табылатын [2]. «Ұжымдық бейсаналылық архетиптерден тұрады», деп санайды зерттеушілер, оларды «ежелгі заманнан бері болған бастапқы бейнелер, бірақ нақты мазмұнсыз» деп сипаттаған [3, 76].

Архетип ұғымының әрі қарай даму үрдісін орыс және кеңестік философия ғылымында қарастырайық. Архетиптік негізді мәдениетте көрсету идеясы өте өзекті, сондықтан көптеген ғалымдар архетип термині енгізілмей тұрып-ақ, оны сипаттауға жақын келді. Мысалы, «Символ мен реалистік өнер мәселесі» (1976)

еңбегінде белгілі орыс философы А.Ф. Лосев символды жан-жақты зерттей отырып, «архетип» терминіне көп жүгінбегенімен, кейде осы ұғымға тікелей архетиптік белгілерді енгізіп отырады [11]. Ұжымдық бейсаналылық архетиптерден тұрады, деп санайды зерттеушілер, оларды «ежелгі заманнан бері болған бастапқы бейнелер, бірақ нақты мазмұнсыз» деп сипаттаған [3, 76].

Архетип ұғымының әрі қарай даму үрдісін орыс және кеңестік философия ғылымында қарастырайық. Архетиптік негізді мәдениетте көрсету идеясы өте өзекті, сондықтан көптеген ғалымдар архетип термині енгізілмей тұрып-ақ, оны сипаттауға тырысқан. Мысалы, «Символ мен реалистік өнер мәселесі» (1976) еңбегінде белгілі орыс философы А.Ф. Лосев символды жан-жақты зерттей отырып, «архетип» терминіне көп жүгінбегенімен, кейде осы ұғымға тікелей архетиптік белгілерді енгізіп отырады [11].

1970 жылдары кеңес әдебиеттануында жаңа мифологиялық мектепті Ю.М. Лотман мен Е.М. Мелетинскийдің еңбектері арқылы таныдық. Бұл еңбектерде әдебиет пен мифтің өзара байланысы көрсетілген. Ю.М. Лотман былай деп санайды: «Әдебиет пен мифтің үнемі өзара әрекеттесуі тікелей түрде, мифтің әдебиетке «құйылуы» түрінде және жанама түрде жүзеге асады: бейнелеу өнері, ритуалдар, халықтық мерекелер, діни мистериялар арқылы, ал соңғы ғасырларда мифология, эстетика мен философияның ғылыми концепциялары, фольклористика арқылы. Бұл өзара әрекет, әсіресе фольклордың аралық саласында белсенді өтеді. Халық поэзиясы санасының типі бойынша мифология әлеміне жақын, алайда өнер ретінде әдебиетке жақындайды» [12, 58].

Өткеннің тарихи тәжірибесін, ұлттық дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды қайта жаңғырту және т.б. әлемдік көзқарастың ұлттық бейнесін жасауға негіз болады. Бұл Мирча Элиаденің мифология саласындағы әлемге әйгілі зерттеушінің сөздерін растайды: «Қазіргі қоғамда тамырларға

қайта оралуға деген қызығушылық байқалады» [18, 171].

Қазақстандық әдебиеттануды шолу барысында мифологиялық мектептің алғашқы бастауын Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынов, М.О. Әуезов, Ә. Марғұлан сияқты фольклористердің еңбектерінен көруге болады. Қазақтың ұлы ғалымы Ш. Уәлиханов атап көрсеткендей, қазақ халқының өткен тарихында «...ешбір елеулі оқиға, ешбір атақты адам жоқ, ол туралы халық жадында ешқандай із қалмаған...» [19, 149], себебі оның айтуынша, «...біреуі суырыпсалма ақын, екіншісі ата-бабалардың есінде мәңгі қалдырған әйгілі музыкант – сыбызғышы немесе қобызшы...» [сонда, 157]. Мифологиялық мектептің алғашқы белгілері ХХ ғасырдың екінші жартысында белгілі фольклористер С.А. Қасқабасов пен Е.Д. Тұрсыновтың еңбектерінде пайда болды. С.А. Қасқабасовтың бір еңбегінде қазақ фольклорындағы мифологиялық-ритуалдық және мифологиялық-этнологиялық құрылымдарды айқындау тәжірибесі кездеседі [20]. Басқа еңбегінде, «Казахская сказочная проза» деп аталатын зерттеуінде ғалым миф, мифтік уақыт және мифтік сананы, мифтік түсінік пен мифологиялық ойлауды анықтайды, және қазақ фольклорлық прозасының жанрларын классификациялауда «адамдардың шығарма мазмұнына қатынасы» деген басты талапты алға қояды. Осы талап бойынша проза «миф, ауызша әңгіме, быличка...» деп бөлінеді [21, 58-59].

Фольклорды жалпы адамзаттық мәдениет контекстінде зерттеуді жалғастыра отырып, ғалым мифологиялық уақыт ұғымына ерекше назар аударады: «Мифологиялық тұрғыдан шындықты қабылдауда қазіргі уақыт өткенмен үздіксіз бірлікте қабылданған. Тіпті, өткен уақыт адамдардың санасында қазіргімен бірге өмір сүргендей болды. Бұл әсіресе тотем туралы түсінік арқылы айқын көрінеді. Тотем атам мен қазіргі заманғы адам ретінде қабылданған. Волк фратриясына жататын адам осы аңды өзінің атасы деп санап, өзі де волк екеніне сенімді болған» [23, 15].

Ежелден бері барлық түркі халықтарының санасында Қорқыт туралы аңыз өмір сүреді - мифтік шаман, музыкант, қобыздың ойлап тапқышы. «Ғасырлар бойы түркілердің есінен өтіп кеткен бәрі: даңқ, көне құдайлар пантеоны, тасқа жазылған анналар, дана басшылар мен жеңілмейтін қолбасшылардың есімдері. Тек Қорқыттың есімі уақыттың сынағынан өтті... Егер Қорқыт өткен уақытта түркі бірлігінің символы болса, бүгінгі күні ол - олардың болашаққа деген үміті. Қорқыттың ілімінде түркі рухы таусылмас және мәңгілік. Осылайша, түркі халықтарының Қорқыттың мұрасына деген өшпес сүйіспеншілігі түсіндіріледі, себебі Қорқыттың мұрасысыз түркі мәдениеті мен руханиятының толыққанды жаңғыруы ХХІ ғасырда да мүмкін болмас еді. Қорқыттың есімі халық жадында мәңгілікке сақталған. Қазақтар барлық жақсыны, жетуге болмайтын рухани тазалықты Қорқыттың есімімен байланыстырады», - деп жазған Қорқыттың бейнесі туралы зерттеуші С.Ақатаев [28, 34]. Қорқыт туралы миф және оның «уәде етілген жерді» іздеуі бізге түркі халықтарының кеңінен танымал жазбаша эпикалық ескерткіші - «Қорқыт ата кітабы» арқылы белгілі. Бұл шығармада басты кейіпкер Қорқыт - дана, рудың басшысы, тағдырларды болжайтын адам. Қорқыттың Сырдария өңірінен шыққаны және VIII-IX ғасырларда өмір сүргені болжанады. Қорқыттың осы ерекше адамның жерленген орны Қызылорда облысындағы Қармақшы ауданында, Сырдария өзенінің бойында орналасқан деп есептеледі. Қорқыттың туылуының өзі ғажайыптармен және мифтермен байланысты. Аңыз бойынша, Қорқыттың анасы оны құрсағында үш жыл бойы көтерген. Әр жылы анасы босану қиналыстарын сезінгенімен, тек үш жылдан кейін ғана баланы дүниеге әкелді. Туған сәтте Күннің тұтылуы орын алады, қараңғылық түсіп, дауыл мен жаңбыр гуілдеп, найзағай ойнайды. Адамдар қатты қорқып кетеді. Ал Қорқыт дүниеге келген сәтте дауыл тоқтап, айнала тынышталып, күн сәулесі жарқырап шығады. «Ол осы әлемге біз бәріміз қорқып тұрған кезде

келді, ол бәрімізді қорқытты, сондықтан оны Қорқыт деп атайық», - дейді адамдар.

Бұл аңыздың осы бөлігінде, шын мәнінде, архетиптік ана мен бала арасындағы қатынас, әсіресе батырдың туу сәтіндегі мифтік шығармашылық бейнелері айқын көрінеді. Психолог, жазушы және Карл Юнгтың ең дарынды шәкірттерінің бірі Эрих Нойманн өзінің «Құзыреттің пайда болуы және дамуы» еңбегінде ана мен бала арасындағы архетиптік қатынасты шығармашылық миф ретінде анықтай отырып, туу процесі әрқашан жарықпен байланысты екенін атап көрсетеді: «Бұл дамудың басы [жеке тұлғаның даму процесі] мифологиялық тұрғыдан әлемнің басталуы, жарықтың тууы ретінде бейнеленеді...» [29]. Қаһарманның туу сәтіне қайта оралатын болсақ, туған баланың өзі мен туылу процесінің қиындығы және осы уақытта табиғаттың дүлей күші оның болашақтағы қиын әрі азапты жолының алғашқы белгісі болып табылады. Сонымен қатар, Қорқыттың табиғатпен тығыз байланысын да көрсетеді.

Туу архетипімен байланысты, яғни өмірдің өзі өлім архетипімен байланысып, аңыздың өзегінде пайда болады. Аңыз бойынша, Қорқыт өзіне мәңгілік өмір іздеп жолға шығады, бірақ қай жерде болса да, ол жерден үнемі қабір қазып жатқан адамдарды көреді. Оларға сұрақ қоя отырып: «Кім үшін қабір қазып жатырсындар? Бұл кімнің қабірі?» - деп сұрайды, бірақ әрдайым бірдей жауап алады: «Бұл Қорқыттың қабірі». Өлім туралы ойлай отырып, Қорқыт мәңгілік тек өнерде екенін түсінеді. Бір күні аңыз бойынша, оған періштелер түсінде былай деп бұйырады: «Ағаш аспапты түйе терісіне қапта, жылқының шоқтығынан шектер жаса». Қорқыт бәрін орындап, осы аспаптан ғажайып әуен шығарады. Осылайша, ол қобызды - музыкалық аспапты ойлап табады. Аңыз бойынша, Қорқыт Сырдария өзенінің ортасында кілем жайып, қобызда ойнай бастайды. Мұндайды тек Қорқыт қана жасай алатын. Бірақ бір кезде ол ұйықтап кетіп, суға шыққан кішкентай улы жылан оны шағып алады. Қорқыт өлімнің келуін алдын ала

болжай алмайтынын түсінеді. Өлім әрқашан қулықпен келеді. Осы жерде өлім архетипі ретінде хтоникалық (жер асты) құбыжық бейнесі пайда болады. Көптеген діндер мен мифологияларда хтоникалық жаратылыстар - жер, жер асты әлемі сияқты жабайы табиғат күштерін бейнелейтін жаратылыстар ретінде қарастырылады. Айталық, айдаһар немесе жылан - бұл архетиптік бейнелердің бірі болып табылады, олар көптеген әлем мәдениеттерінде кең таралған биопсихологиялық архетиптер болып саналады, А.Ю. Большакованың терминологиясы бойынша [17]. К.Г. Юнг бұл архетиптердің пайда болу психологиялық негіздерін зерттей отырып, айдаһар (жылан) бейнесін адам психикасындағы алғашқы қорқыныштардың кең спектрін білдіретін құбылыс ретінде анықтаған. Ол бұл бейнені әлемнің хаосты табиғаты туралы адамның архаикалық түсінігін білдіретін көрініс деп санаған. Аңызға қайта оралсақ, Қорқыттың өлімінен кейін де өмір жеңіске жетеді. Өмірдің символы ретінде музыка көрініс табады. Бұл жерде айта кету керек, қазақ даласында өнер адамдарына, әсіресе қобызшыларға ерекше құрмет көрсетілген, оларды рухтардың таңдаулылары деп санаған. Қобыз - сакральды аспап болғандықтан, оны ойнаушыларға деген терең рухани көзқарас болған. «Қазақ мәдениетінің космосы» атты кітап авторлары да қобыздың философиялық терең мағыналылығын, оның символикасын атап көрсетеді: «Қазақ ұлттық аспабы «қыл-қобыз» (жылқы жалы мен қылынан жасалған қобыз) бір тұтас ағаштан ойып жасалады. Қобыздың шегіне отыз тал жіп тартылады, және оның садағы доғаға ұқсайды. Бұл аспапты тек мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі халықтар ғана ойлап таба алатын. Ол - жеке орындаушы аспап, бірақ оркестр аспабы. Қобызда жоғары әлемді білдіретін екі шек бар, олар екі шекті реттейді. Бірі жоғарғы жағына орналасса, екіншісі төменгі жағына орналасқан. Орта әлем қобыздың ойылып алынған бөлігінде бейнеленген, ол екі жарты алма сияқты. Ал төменгі әлем -

аспаптың төменгі бөлігі, шектер - екі энергия түрі, олар бүкіл ғарышты өтеді: күн мен айдың энергиялары. Қобыздың мойны - бұл судың, хаостың бейнесі, ол садақпен үйлесіп, өмірдің гармониясын, оның симфониясын құрады» [30,46]. Бұл сипаттамалар қобыздың қазақ мәдениетіндегі ерекше орнын, оның рухани және символикалық маңызын көрсетеді. Қобыз тек музыкалық аспап қана емес, сонымен қатар түркі дүниесінің мифологиясында өмір мен өлім, жарық пен қараңғылықтың, жоғары және төменгі әлемдердің арасындағы байланысты білдіретін күдіретті құрал болып табылады. Міне, осы аңызда бейнеленген басқа архетиптерді қарастырайық. Мысалы, қаһарманның қиын жолында және әртүрлі істерінде оның қасында әрқашан ғажайып достың – көмекшінің архетипі жүреді. Әлемдік мифологиялық кеңістікте және әртүрлі халықтардың мәдениетінде достың – көмекшінің архетипін қайта жаңғыртатын көптеген айқын бейнелер бар. Мифологиялық бейнелер туралы айтқанда, бұл грек құдайлары, жолында кездестірген батырдың сиқырлы күшке ие бола алатын, оған көмек көрсететін жануарлар және ғажайып қарттар болуы мүмкін. Мұндай ғажайып көмекші болып Қорқытың Желмая атты түйесі табылады, бұл «жел сияқты жүйрік» деген мағына береді. Қорқыт өз түйесімен бүкіл жерді айналып шықты, және оның жасаған қобзын дәл осы түйенің терісіне ораған болатын, ол қобызға өзінің ойларын және сезімдерін төгіп шығарды. Қорқытың пікірінше, адамдар адамгершілік қасиеттерін сақтауы керек. Адам үшін ең қауіпті нәрсе – арнамысын жоғалту. Сол сияқты ұлттың рухының квинтэссенциясы болып табылатын тағы бір «Жерұйықты іздеуші» ақын, философ Асан Қайғы ХҮғасырдың соңында туып, 1460 жылдары қайтыс болған. Асан Қайғы Ұлық-Мұхаммедтің Сарай мен Қазандағы ықпалды биі болғаны белгілі, оның қайтыс болғаннан кейін оны хан Әбілқайыр шақырған. Содан кейін ол қазақ хандары Керей мен Жәнібекке кеңесші әрі тәлімгер болған. Белгілі бір

болжам бойынша, ол осы хандарды «жаңа әділ мемлекетті» құруға шабыттандырған.

Зерттеу әдістері. Теориялық және әдіснамалық негізі ретінде К.Г.Юнг, Е.М.Мелетинский, М. Элиаде, А.Ю. Большакова, С.А. Қасқабасов, Е.Д. Тұрсынов, С. Қондыбай сияқты ғалымдардың еңбектері алынды. Бұл мәселелерді зерттеудегі әдіснамалық басымдықтар салыстырмалы-тарихи, типологиялық және герменевтикалық әдістердің бірлігінде шоғырланған, олар бізге архаикалық мифологиялық дүниетаным феномендерін қарастыруға және түсінуге мүмкіндік береді, бұл, біздің пікірімізше, өз халықтың рухани тарихының мәнін түсіну үшін маңызды болып табылады.

Зерттеу қорытындысы. Қорқыт туралы аңызда, сондай-ақ Асан Қайғы туралы аңызда да өнер туындысын жасайтын суреткер архетипі бар. Асан Қайғы – ақын, ол өз өнерінің және шешендігінің күшімен өз замандастарының санасына әсер етіп, көптеген саяси мәселелерді шешуге ықпал еткен адам. Қорқыт музыкасында, Асан Қайғы поэзиясында әлемді түсінудегі ойларын білдіріп, кейінгі ұрпақтарға өсиеттерін қалдырды.

Асан Қайғының шығармаларын әртүрлі уақыттарда зерттеген ғалымдар, шығыстанушылар Ш.Уәлиханов, Г.Н. Потанин, ақын М.Ж.Көпеев. Асан Қайғының поэтикалық мұрасының басылымы ХІХ ғасырда басталды, оның зерттелуіне қазақ жазушылары С.Сейфуллин, М.Әуезов және басқа да ғалымдар айтарлықтай үлес қосты.

Қазақтың екі аңызы туралы сөз қозғағанда, сюжеттің дамуы үшін маңызды кезең болып табылатын дана қарт архетипінің маңыздылығын атап өту керек. Е.М. Мелетинский дана қарт архетипін «жоғарғы рухани синтез, қартаюда саналы және бейсаналы жан дүниесін үйлестіретін» деп анықтаған [34, 6]. Бұл архетипті сондай-ақ «толықтық» деп те атауға болады – жоғары гармонияның архетипі, ол пайғамбардың, әулиенің ең жоғарғы көрінісі, оған Е.М.

Мелетинскийдің айтуынша «қасіретке шыдау, кейде мученичествоге, өзін-өзі құрбан етуге дайын болу» тән [сол жерде, 30].

Екі архетип – дана қарт пен әулие – бір-бірімен тығыз байланысты, себебі олардың құндылықтары ұқсас: ақылдылық, гуманизм. Ал олардың дана қартаюы – әрбір жеке сананың эволюциясының соңғы мақсаты.

Ақырында, екі аңызды да бойлап өтетін тақырып – осы «саяхаттар» мотиві, ол осы аңыздардың мәні мен сюжетінің негізін құрайды, бұл мотив, сонымен қатар, Еуропа мен орыс мифологиясы мен әдебиетінде де кездеседі. Мысалы, Моисейдің қырық жылдық шөл даладағы қаңғыруы, Гомердің «Одиссеясы» және т.б. Саяхаттар мотиві, батыс және шығыс мәдениеттері үшін маңызды, тек ең жақсы жерді іздеу ғана емес, сондай-ақ белгілі бір мақсатқа жетуге деген ұмтылыс. Әр түрлі халықтардың мәдениетінде бұл мотив түрлі әрекеттермен байланысты: Оңтүстік Америка халықтары үшін кейіпкердің «саяхаты» Эльдорадоға жасырынған қазыналарды іздеумен байланысты болса, гректер үшін бұл «жолаушының» Эдемге сапары болса, ал кочевник халықтарының мифологиясында бұл «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» сияқты арманды кезеңдермен байланысты болды.

Екі қазақ аңызының ішінде көрініс тапқан жол архетипі, әсіресе көшпелі мәдениет үшін өте маңызды, өйткені бұл жол мен аңызы рухани ізденісті және ішкі эволюцияны білдіретін символ болып табылады. Қаһарманның өмірлік жолының хронотопы тек композициялық негіз ғана емес, сонымен қатар көшпелі халықтардың дүниетанымының ерекшеліктерін көрсететін маңызды элемент болып табылады. Осы аңыздарда жол жай ғана физикалық саяхат емес, ішкі және философиялық ізденіс, жоғары ақиқаттар мен үйлесімділікке ұмтылу метафорасы болып табылады.

Жол мен ізденіс мотиві өзекті, өйткені Қорқыт пен Асан Қайғы өмір, адам болмысының мәні және адам осы әлемде қайда екенін білуге ұмтылады. Екі

қаһарман да сәтсіздіктер мен қиындықтарға тап болады, себебі олардың жолында әділетсіздік пен қайғы кездеседі. Алайда, осы сынақтар олардың шығармашылыққа бет бұруына себеп болады, және музыка (Қорқыт үшін) мен поэзия (Асан Қайғы үшін) арқылы олар өз замандастарының жүрегіне жетіп, оларды қиындықтарды жеңуге шабыттандырады.

Қаһармандардың жол сапарлары – тек физикалық жол ғана емес, бұл өзін-өзі тану мен рухани трансформация процесінің символы. Олардың саяхатын ішкі әлемді іздеуге және өзін түсінуге метафора ретінде қарауға болады, олар сыртқы және ішкі проблемалармен кездесіп, жауаптарды өз ішінен табуға ұмтылады. Басқа халықтардың мифтерінде сияқты, қаһарманның жолы сынақ болып табылады, олардың шыдамдылығы мен өз күмәндерін жеңу қабілетін тексереді.

Қаһарманның саяхаты сыртқы әлемнен ішкі әлемге, сыртқы жағдайлар мен адамдарды іздеуден терең ақиқаттар мен өзін тануға бағытталады. Бұл қозғалыс рухани кеңістікке, жан кеңістігіне, ішкі «Менге» айналады. Бұл қозғалыс тек «құтты орын» іздеумен ғана емес, сонымен қатар жоғары идеалдармен, өмірдің қараңғы тұстарында «жарық» табуға ұмтылумен байланысты.

Әлемдік мифологиядағы сияқты, мұнда да қаһармандардың саяхаты көбінесе қазына іздеу ретінде символизделеді, осы аңыздарда «қазына» – рухани құндылықтар, ақиқаттар, оларды тек ішкі өсу мен жақсыға ұмтылу арқылы табуға болады. Қорқыт пен Асан Қайғы үшін ең үлкен табыс – жұмақ сыртқы әлемде емес, адамның өз жанында екенін түсіну. Бұл ізденіс жолы және басқа адамдар үшін бақыт пен амандыққа деген ұмтылыс олардың өмірдегі басты мәні болады.

Қорытынды. Осылайша, әлемдік мифологияның сюжеттері, мотивтері мен образдарының ұқсастығы оны ең алдымен адамзаттық мәдени құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мифопоэтикалық әлем моделі кеңінен таралған тұрақтылардан тұрады, олар базалық архетиптерден қалыптасқан: егер

де ортақ алғашқы образдар болмаса, онда әлемдік мифологияның құрылымдық негізін құрайтын сансыз мифологиялық образдар мен сюжеттер де болмас еді.

Сонымен, бұл екі түркі аңызы, қазақ халқының санасына терең сіңген, тек біздің психикамызда және кең мәдени мұрамызда қалыптасқан архетиптерді «тірілтіп» қана

қоймай, оларды жалпы архетиптік панорамаға да енгізуге мүмкіндік береді. Екі қазақ аңызындағы архетиптерді талдау тек түркілердің ортағасырлық әлем бейнесінің кең панорамасын көруге ғана емес, осы образдарды әлемдік мәдениетке де қосуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аверинцев С.С. Архетипы // Мифы народов мира: Энциклопедия. - М.,1980. - Т.1.
2. Юнг К.Г. Инстинкт и бессознательное. <http://denort.inf.ua/read/ung/instinct.ht>
3. Корсини Р., Ауэрбах А. Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. – Спб., 2003
4. Спиркин А.Г. Философия. - М., 2008.
5. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. – М., 1979.
6. Кант И. Критика чистого разума. В кн.: Маленко С.А. К проблеме сравнительно - исторического изучения понятия «архетип» [Электронный ресурс]. – <http://edu.novgorod.ru>
7. https://studopedia.ru/9_187798_filosofiya-a-shopengauera.html
8. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». – М., 1990
9. Юнг К.Г. Аналитическая психология. – М., 1995.
10. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – М., 1994
11. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. - М.: Искусство, 1976. — 367 с.
12. Лотман Ю.М., Минц З.Г., Мелетинский Е.М. "Мифы народов мира", мифологическая энциклопедия в двух томах, под ред. С.А. Токарева, М.: Советская энциклопедия, 1982; том II.
13. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа.- М.: Главн. редакция восточной литературы, 1976., 408 с.
14. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. М.: Изд-во Российского государственного гуманитарного университета, 1994. - Вып. 4. - 136 с.
15. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. М.: Издательская группа «Прогресс» - «Культура», 1995., 624 с.
16. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Академический Проект, 2001., 990 с.
17. Большакова А.Ю. Архетип - концепт - культура // Вопросы философии -2010. - №7.
18. Элиаде М. Аспекты мифа / Пер. с фр. В. Большакова. - Инвест-ППП, 1995. — ISBN 5-87538-006-3.
19. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах, Главная редакция казахской советской энциклопедии. Алма – Ата 1984 том 2
20. Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. -Алма-Ата: Наука, 1972. 259 с., с.148..
21. Каскабасов С.А. Казахская несказочная проза. -Алма-Ата: Наука, 1990. – 240 с., с. 58-59
22. Турсунов Е.Д. «Происхождение древних типов носителей казахской устнопоэтической традиции» Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Алма-Ата, 1976. 79 с.,
23. Турсунов Е.Д. «Древнетюркский фольклор: истоки и становление» [9]. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 172 с.,
24. Елеукенов Ш.Р. От фольклора до романа-эпопеи. Монография. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 352 с.
25. Кондыбай С. Мифке оралу. - Рух-Мирас, №2, 2005
26. Аргынбаева М.Х. Цивилизационная функция мифа// Вестник КазНУ, 2011
27. Нурпеисова Ш. Третья сила. Фактор культуры в эпоху глобализма Рух-Мирас, №3, 2005, с. 42-63, с.56.
28. Акаатай С. Коркыт-ата //Культурные контексты Казахстана: история и современность. - Алматы,1998, - С.132
29. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания // Центр современных НЛП технологий. [Электронный ресурс]. URL: http://www.center-nlp.ru/library/s55/nlp/noiman_soznanie.html
30. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. - Алматы: Евразия, 1993. - 78 с.
31. Алимжанов А. Дорога людей. - Алматы: Жазушы, 1988.
32. Казахская ССР: краткая энциклопедия / Гл. ред. Р. Н. Нургалиев. - Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1991. - Т. 4: Язык. Литература. Фольклор. Искусство. Архитектура.
33. Асан кайгы <https://e-history.kz/ru/biography/view/109>
34. Мелетинский Е.М. Мифологический словарь. Главный редактор Е. М. Мелетинский. М. «Советская Энциклопедия», 1991.

References:

1. Averincev S.S. Arhetipy // Mify narodov mira: Jenciklopedija. - М.,1980. - Т.1.
2. Jung K.G. Instinkt i bessoznatel'noe. <http://denort.inf.ua/read/ung/instinct.ht>
3. Korsini R., Aujerbah A. Psihologicheskaja jenciklopedija. – 2-е изд. – Спб., 2003

4. Spirkin A.G. *Filosofija*. - M., 2008.
5. Losev A.F. *Istorija antichnoj jestetiki. Rannij jellinizm*. - M., 1979.
6. Kant I. *Kritika chistogo razuma*. V kn.: Malenko S.A. *K probleme sravnitel'no - istoricheskogo izuchenija ponjatija «arhetip»* [Jelektronnyj resurs]. - <http://edu.novgorod.ru>
7. https://studopedia.ru/9_187798_filosofiya-a-shopengauera.html
8. Frejd Z. *Massovaja psihologija i analiz chelovecheskogo «Ja»*. - M., 1990
9. Jung K.G. *Analiticheskaja psihologija*. - M., 1995.
10. Jung K.G. *Problemy dushi nashego vremeni*. - M., 1994
11. Losev A.F. *Problema simvola i realisticheskoe iskusstvo*. - M.: Iskusstvo, 1976. — 367 s.
12. Lotman Ju.M., Minc Z.G., Meletinskij E.M. "Mify narodov mira", mifologicheskaja jenciklopedija v dvuh tomah, pod red. S.A. Tokareva, M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1982; tom II.
13. Meletinskij E.M. *Pojetika mifa*. - M.: Glavn. redakcija vostochnoj literatury, 1976., 408 s.
14. Meletinskij E.M. *O literaturnyh arhetipah*. M.: Izd-vo Rossijskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta, 1994. - Vyp. 4. - 136 s.
15. Toporov V.N. *Mif. Ritual. Simvol. Obraz: Issledovanija v oblasti mifopojeticheskogo: Izbrannoe*. M.: Izdatel'skaja grupa «Progress» - «Kul'tura», 1995., 624 s.
16. Stepanov Ju.S. *Konstanty: Slovar' russkoj kul'tury*. - 2-e izd., ispr. i dop. - M.: Akademicheskij Proekt, 2001., 990 s.
17. Bol'shakova A.Ju. *Arhetip - koncept - kul'tura // Voprosy filosofii -2010. - №7*.
18. Jeliade M. *Aspekty mifa / Per. s fr. V. Bol'shakova*. - Invest-PPP, 1995. — ISBN 5-87538-006-3.
19. Valihanov Ch.Ch. *Sobr. soch. v pjati tomah, Glavnaja redakcija kazahskoj sovetskoj jenciklopedii*. Alma – Ata 1984 tom 2
20. Kaskabasov S.A. *Kazahskaja volshebnaja skazka*. -Alma-Ata: Nauka, 1972. 259 s., s.148..
21. Kaskabasov S.A. *Kazahskaja neskazochnaja proza*. -Alma-Ata: Nauka, 1990. – 240 s., s. 58-59
22. Tursunov E.D. «*Proishozhdenie drevnih tipov nositelej kazahskoj ustnopojeticheskoy tradicii» Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskikh nauk*, Alma-Ata, 1976. 79 s.,
23. Tursunov E.D. «*Drevnetjurkskij fol'klor: istoki i stanovlenie»* [9]. Almaty: Dajk-Press, 2001. 172 s.,
24. Eleukenov Sh.R. *Ot fol'klora do romana-jepopei. Monografija*. – Alma-Ata: Zhazushy, 1987. – 352 s.
25. Kondybay S. *Mifke oralu*. - Ruh-Miras, №2, 2005
26. Argyubaeva M.H. *Civilizacionnaja funkcija mifa// Vestnik KazNU*, 2011
27. Nurpeisova Sh. *Tret'ja sila. Faktor kul'tury v jepohu globalizma Ruh-Miras*, №3, 2005, s. 42-63, s.56.
28. Akataj S. *Korkyt-ata //Kul'turnye konteksty Kazahstana: istorija i sovremennost'*. - Almaty, 1998, - S.132
29. Nojmann Je. *Proishozhdenie i razvitie soznaniya // Centr sovremennyh NLP tehnologij*. [Jelektronnyj resurs]. URL: http://www.center-nlp.ru/library/s55/nlp/noiman_soznanie.html
30. Karakuzova Zh.K., Hasanov M.Sh. *Kosmos kazahskoj kul'tury*. - Almaty: Evrazija, 1993. - 78 s.
31. Alimzhanov A. *Doroga ljudej*. - Almaty: Zhazushy, 1988.
32. *Kazahskaja SSR: kratkaja jenciklopedija / Gl. red. R. N. Nurgaliev*. - Alma-Ata: Gl. red. Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1991. - T. 4: Jazyk. Literatura. Fol'klor. Iskusstvo. Arhitektura.
33. Asan kajgy <https://e-history.kz/ru/biography/view/109>
34. Meletinskij E.M. *Mifologicheskij slovar'*. Glavnyj redaktor E. M. Meletinskij. M. «Sovetskaja Jenciklopedija», 1991.

Автор туралы мәлімет

Мүрсәлім Гүлнұр Оразбекқызы

Лауазымы: PhD, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

Пошталық мекен жайы: 071400, Қазақстан Республикасы, Семей қ., 8 Переулок Юности, 7

Ұялы телефоны: 87784704127

e-mail: erowkan@mail.ru

Сведения об авторе

Мурсалим Гулнур Оразбекқызы

Должность: PhD, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

Почтовый адрес: 071400, Республика Казахстан, г. Семей, 8 переулок Юности, 7

Мобильный телефон: 87784704127

e-mail: erowkan@mail.ru

Information about the author:

Gulnur Orazbekkyzy Mursalim

Position: PhD, Alikhan Bokeikhan University, Semey

Mailingaddress: 071400, Republic of Kazakhstan, Semey, 8th Youth Unosti-7

Mob.phone: 87784704127

e-mail: erowkan@mail.ru